

‘לשון לימודים’ לרבי רפאל בירדוגו

דברי מבוא והטקסט לפרשת בראשית

משה בר־אשר

א. דברי מבוא

על מסורת השרח במרוקו

1. במרוקו כמו בגלויות אחרות של ארצות האסלאם נהג תרגום של חלקים גדולים מן המקרא (ואף של חיבורים אחדים מחוץ למקרא). תרגום זה נתכנה שָׁרַח – ‘ביאור’ (ובהגייה המקומית: sārḥ או בצורה המיוחדת s-sārḥ). ברוב הקהילות הקיף השרח את התורה כולה, את ההפטרות בחלקן הגדול, את הספרים משלי, איוב ודניאל, שלוש או ארבע מגילות,¹ והיו אזורים שנהג בהם תרגום גם לספר ישעיהו. מחוץ למקרא נהג שרַח בעיקר למשנת אבות, להגדה של פסח ולפיוט ‘מי כמוך’ לשבת זכור, פיוט שכתבו ר’ יהודה הלוי.²

2. שרַח זה נמסר תמיד בעל־פה, ועד דורותינו ממש לא ידוע לנו על כתב־יד רצוף הכוזב את השרח כולו, אם כי פה ופה העלו מסרנים על הכתב ספר אחד או שניים,³ בעיקר לבקשתם של אספנים. לטעמי, השרח הנמסר בעל־פה נתגבש לפני בוא מגורשי ספרד למרוקו בסוף המאה ה־ט”ו, ויש בו יסודות החוזרים אפילו למאות הראשונות של האלף הנוכחי למניין הרגיל.⁴ אך השרח הנמסר בעל־פה היה פתוח במרוצת הדורות לשינויים מתמידים שקירבו אותו, בדרך קבע, ללשון המקומית. לפי שעה, ניתן לומר, שמסורות השרח באזורים השונים של מרוקו חוזרות ומשתלשלות למסורת־אב אחת. מסורת זו נתפלה למסורות משנה במשך הדורות, כשהקו העיקרי המפריד ביניהן הוא בדרך כלל השפעות הלשון המקומית בכל קהילה וקהילה; כלומר, חכמי המקום, מסרניו של השרח קירבוהו ללהג המקומי כדי לעשותו מובן יותר לבני הקהילה, אך בשום מקום לא נודתהה

1. בכל הקהילות נהג שרַח למגילות לרות, איכה ואסתר; יש קהילות, כמו תאפילאלת (בדרום מזרח מרוקו), שנהג בהן שרַח לשיר־השירים, ובחוגי למדנים מובהקים היו כאלה שתרגמו גם את קהלת. (החיבור לשון־לימודים אין בו ביאור־תרגום לשיר־השירים וקהלת, ראה להלן סעיף 9 והערה 24.)

2. במקום אחר מתפרט השימוש שהציבור עשה בשרַח (ראה מאמרי הנרמז בהערה 4 להלן).

3. כמו כתב־יד הכולל את השרח למשלי ולאוב המצוי באוספו הפרטי של פרופ’ מ’ בניהו.

4. ראה מאמרי ‘השרח המערבי – טיבו ודרכי גיבוש’, קובץ ההרצאות של הכנס הבינ־לאומי השני לחקר מורשת יהדות המזרח, חנוכה תשמ”ה, משגב־ירושלים, האוניברסיטה העברית (בדפוס).

לשונו הזדהות מוחלטת עם הלהג המקומי.⁵

3. בירורנו מעלה, שידיעת השרח הייתה, בכל עת, נחלתם של מעטים, בני תורה ומלמדי דרדקי. הגזירות, הסבל והתהפוכות העצומות, שהיו מנת חלקה של הפזורה היהודית במרוקו באלף השנים האחרונות, ואשר העמידו לעתים קרובות את הקיום הפיזי בסכנה, פגעו קשות גם בחיי הרוח. במיוחד סבלו קשות היישובים הקטנים והמרוחקים, ואין פלא, שהיו קהילות שמלמדי דרדקי שלהן היו בעלי השכלה נמוכה. אין תמה אפוא שחיבור מקיף כשרת, שרובו ככולו מהלך היה בעל־פה, חיבור כזה מועד היה להיפגם או אפילו להישכח. על כן ראו עצמם גדולים שבדור מחויבים למצוא דרכים כדי לשמור על מסורת השרח שלא תישכח. בתוך הרקע הזה צמח החיבור 'לשון לימודים' לרבי רפאל בירדוגו.

המחבר

4. רבי רפאל בירדוגו (= ר"ר ב), המכונה רפאל המלאך, נולד בתק"ז (1747) ונפטר בהרשענא רבה תקפ"ב (סתו 1821) בעיר מקנאס, כעדותו של רבי יוסף בן־נאים בספרו מלכי רבנן.⁶ ר"ר ב כתב שורה ארוכה של חיבורים (כגון שו"ת 'משפטים ישרים' בשני חלקים, 'מי מנוחות' פירוש על התורה, 'קצות החושן' על חושן משפט ועוד ועוד),⁷ ובכלל זה החיבור 'לשון לימודים פי' (= פירוש) על תנ"ך בלשון ערבי.⁸ אף חיבור זה כחלק גדול מחיבוריו של ר"ר ב לא נתפרסם מעולם ונשאר בכתבי יד שחלק מהם אבדו לעולמים.⁹ שפר מזלו של הפירוש הערבי שנשאר בידינו בכתבי־יד מעשה ידיו של מעתיק בן מקנאס משנת 1846,¹⁰ כלומר, עשרים וחמש שנה לאחר פטירת המחבר. זהו כתבי־יד 1303 בספריית מכון בן־צבי.¹¹ אף־על־פי שלא צוין בכתב־היד שהחיבור קרוי – 'לשון לימודים', נראה שזהו החיבור הנזכר על־יד מחבר 'מלכי רבנן'.¹²

5. עדותו של מעתיק כתב־היד עצמו, שזהו חיבורו של ר"ר ב, ועדותו של בעל 'מלכי רבנן' הן עדויות מוצקות, שאינן צריכות אישוש. אך לא למותר להביא כאן את הסיפור, המהלך

5. לפירוטו של עניין זה ראה המאמר הנרמז בהערה הקודמת.

6. ראה רבי יוסף בן־נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א (הדפסה שנייה, ירושלים תשל"ה) דף קו ע"ב–קו ע"א בערך 'מורה רפאל בירדוגו'.

7. ראה שם (לעיל, הע' 6).

8. אף מובאה זו לקוחה כלשונה וכתבה (זולתי המלה שבסוגריים, שהוספתיה אני) ממלכי רבנן, שם.

9. כמה מחכמי מקנאס אמרו לי, שלפני דור ושני דורות הילכו במקנאס כמה וכמה טפסים מפירושו של ר"ר ב למקרא בערבית, כולם בכתבי־יד.

10. ראה להלן, סעיף 7.

11. אני מודה לפרופ' נ' לב־ציון, מנהל מכון בן־צבי, לד"ר מ' בן־ששון ולמר א' הטל, עובדיו הבכירים של המכון, שהעמידו לרשותי את כתב־היד והושיטו לי עזרה נוספת בשימוש בו.

12. ראה לעיל הערה 6. חזקה על ר"י בן נאים שלא בדה את השם מלבו, אפשר שהיה בידו כתבי־יד, שצוין בו השם הנזכר, או שראה בידי אחרים כתבי־יד כזה.

בפי יהודי מקנאס וחכמיה, ובפי חכמים מחוצה לה, על 'רבי רפאל בירדוגו ז"ל, מעיר מקנאס, שנסע אל הדרום ובביקורו בכפרים מצא שמלמד תשב"ר היה עם הארץ ושמע שמתרגם בערבית תרגום מוזר את הפסוק 'או גבן או דק או תבלול בעינו' (וי' כא, כ) – או למגבון דקו, או בלבד צבעף ודחיהולו פעינו, [כלומר] 'אם דל הוא הכהו, [או נענע אצבעך ודחק אותה לתוך עינו] וזה מה שהביא את הרב בירדוגו לתרגם את כל התנ"ך לערבית'.¹³ סיפור זה משתלב במה שאמרנו לעיל (בסעיף 3).

6. עם זאת, ההסבר, שהפירוש של ר"ב לערבית נועד רק למלמדי דרדקי פשוטים, אינו נראה לי. יש בכתב היד סימנים מובהקים, שהוא נועד לקוראים, שהיו בקיאים בלשון העברית. רק כך ניתן להבין את שילובן של הערות לא מעטות בעברית, בגוף הפירוש.¹⁴ ואף זאת, יש סימנים מובהקים שעיקר כוונתו היתה לנתק את השרח המהלך ממסלולו הרגיל, המסלול של תרגום מילולי.¹⁵ ונוד נרחיב את הדיבור בסוגיה זו במקום אחר.

החיבור

כתב-היד¹⁶

7. כתב-יד מכוון בן צבי 1303 הוא כתב-יד בן 110 דפים. הפירוש של ר"ב משתרע על-פני הדפים א–ק¹⁷ (כל הדפים ממוספרים בעמודים הראשון מא' עד ק'. הדפים נדונה נתלשו ממקומם ובטעות הוכנסו בין הדפים ס ו-סא).¹⁸ בכל עמוד יש 25–27 שורות. בדף א ע"א אחרי הכותרת לספר הראשון 'בראשית' ולפני הטקסט של פרשת בראשית נוספה שורה אחת בדיו שחורה וזה לשונה: 'פירוש בלשון ערבי של הרה"ג המלאך רפאל בירדוגו זצוקלה"ה בלא"ק¹⁹ ה"ג שרגא דנהורא כמהה"ר מרדכי הצדיק זצוקלה"ה זיע"א אכ"ר'. וניכרים הדברים שזו תוספת מאוחרת.

בדף ק ע"ב, אחרי השלמת הפירוש לדניאל, כתובה המלה 'תם' שלוש פעמים בצורת משולש, שבסיסו למעלה וקדקודו למטה. אחריה בא הקולופון, שנכתב בידי המעתיק של החיבור כולו, וזה לשונו: 'תם ונשלם הפי' של ארבעה ועשרים שפי' בלשון ערבי הרב

13. הדברים מובאים על-ידי רבי דוד עובדיה בספרו, קהילת צפרו, כרך ג, ירושלים תשל"ו, עמ'

207, הע' 12. שיניתי מעט את התרגום לערבית, שהציע רבי דוד עובדיה: השינויים שלי הובאו

בסוגריים מרובעים. איני יודע, מה ראה הרב עובדיה לכנות את הסיפור בשם 'אגדה'.

14. ראה להלן, סעיפים 15–18, ובמיוחד סעיף 20.

15. ראה להלן דוגמאות שונות בסעיף 12 ובסעיפים הבאים אחריו.

16. כתב היד הוזכר בקיצור על-ידי ח' זעפרני בחיבורו: H. Zafrani, *Littératures dialectales et populaires Juives en Occident Musulman*, Paris 1981, pp. 31–32

שתיים עשרה השורות, שהוא מקדיש לכתב היד, כוללות משפט אחד על תוכנו, ואחר כך בא תרגום של דברי הפתיחה ושל דברי הסיום של המעתיק.

17. על החומר הכלול בדפים קא–קי ראה להלן, הע' 22.

18. ראה גם להלן, סעיף 9.

19. בן לאותו צדיק.

הגדול מורינו ורבינו ע"ה פ"ה (= עבד השם פאר הדור) מאיר עיני החכמים כמוהו"ר רפאל בירדוגו וצוקלה"ה זכותו תעמד לנו ולכל ישראל אכ"ר (= אמן כן יהי רצון) בט"ו בסבת ש' תר"ו לפ"ק ע"י (= על קדי) אני הצעיר²⁰ ע"ה []²¹ חיים אסבאג (= בן) לאדוני אבי החו"ן (= החכם ונבון) הר' יוסף אסבאג ז"ל. כאן באה אות לחתימה ואח"כ מופיעה המלה 'סיט'ו' (= סימן טוב, או סיפה טוב) ושוב אות לחתימה. (ואח"כ נוספות מלים ואותיות שונות, כנראה בידי מעתיק מאוחר).

8. אם כן, כותב כתב־היד הוא חיים בן הרב יוסף אסבאג, וכתבו בשנת תר"ו (1846). כתב היד כתוב בדיו שחורה הנוטה לחום. במרוצת הזמן נוספו בין השיטין ובשוליים הערות מיד אחרת או משתי ידיים אחרות. פה ופה ניכרות גם הערות מעשה ידיו של המעתיק הראשון.²²

היקפו ואופיו של החיבור

9. החיבור כולל תרגום ופירוש קצר למקרא.²³ כלולים בו הספרים האלה: התורה כולה – פרשיות פרשיות, מבראשית עד וזאת הברכה; המגילות רות, איכה ואסתר;²⁴ נביאים ראשונים ונביאים אחרונים (הדפים נה–נו הכוללים את יחזקאל מפרק לט ואילך ואת תחילת הושע נתלשו ממקומם ונכרכו בטעות בין הדפים ס' וס"א), תהלים, משלי איוב ודניאל. (ארבעה מכ"ד הספרים לא נתבארו: שיר־השירים וקהלת,²⁵ עזרא ונחמיה ודבר־הימים).²⁶

10. הביאור כולל, כאמור, חלק גדול של המקרא. אך אין כאן אלא ביאור קצר. בעיקרו, זהו גלוסר על סדר המקרא. בכל פרק מפרקי המקרא ניתרגמו לערבית מלים בודדות או

20. המלה הצעיר נוספה על גבי השורה.

21. מופיעות כאן שתי אותיות שלא נתברר לי (ולאחרים) מה טיבן.

22. אחרי הביאור למקרא מצויים בכתב היד עוד 10 דפים. דפים אלה אינם ממוספרים. דף קא נושא את הכותר 'ליקוטי חידושי תורה' וכולל מספר הערות פרשניות לפרשת בראשית ולא נזכר עליהן שם מלקטן. עמ' ב' שלו הוא עמ' ריק. אחר כך בדפים קב–קט בא אוסף פתגמים ומאמרי חז"ל ערוכים לפי אל"ף ב"ת והדף האחרון ריק משני צדדיו. כל התוספות הללו הועתקו בידי של מעתיק אחר ולא בידי של יוסף אסבאג שהעתיק את הביאור של ר"ב.

23. ראה פירוט העניין בהמשך דברינו, בסעיף 10 ואילך.

24. לפני הפירוש לרות באה הכותרת: 'חמש מגילות לא נכתב מזה כי אם ג' [.....] לא נכון לתרגם', נראה שהמלה, שלא נתבררה (ציינתה בסוגריים מרובעים), רומזת לשיה"ש וקהלת, שאינן מיתרגמות, בניגוד לג' (רות, איכה ואסתר) המיתרגמות.

25. ראה לעיל, סעיף 1 והע' 1.

26. לאחר מסירת המאמר לדפוס הגיעו לידי שני כתב־יד מקוטעים של לשון לימודים. שניהם נמצאים באוספים פרטיים (אחד מהם באוספו הפרטי של פרופ' מאיר בניהו, ואני מודה לו ביותר שהואיל להעמידו לרשותי). מתברר ששני כתב־היד כוללים נסחים מקוצרים ביותר ואף משובשים כלשהו של ל"ל, ולא כנוסח המלא שנשמר בכתב־יד מכוון בן־צבי. גם הסדר של הספרים נשתנה כלשהו.

ביטויים שלמים. רק לעתים יש תרגום של פסוק שלם. מתבארים כאן מלים וביטויים שונים, מהם נפוצים יותר ומהם נפוצים פחות, מהם מוקשים יותר ומהם מוקשים פחות. ואין לומר שהפירוש כולל רק תרגום של המלים הקשות של כ”ד ספרי המקרא כפי שקבע זעפרני.²⁶ דבר ברור הוא, שרק מחקר כולל ומקיף של החיבור כולו יכול לתת לנו תמונה מלאה מדויקת ומכוונת של החיבור. לפי שעה, הסתפקנו בבירור כולל של הביאור לספר בראשית כולו ובההדרה של פרשה אחת בלבד, פרשת בראשית.

11. מפל פרק מפרקי המקרא מביא רר”ב בלשון לימודים כמה ‘דיבורים המתחילים’ (= ד”ה) בעברית ואחריהם בא התרגום לערבית. בהרבה מקומות הדיבור המתחיל קצר מן הנוסח המתקבץ. כלומר, המחבר מביא מלה אחת או שתיים והתרגום פולל קטע ארוך יותר. כגון בראשית כב, יד ד”ה ‘ויקרא אברהם שם’ ניתרגם: ‘וסמא אברהם איסים למדאע האדאך אלאה’ יתולא די יתוקאל דאיים פהאד זבל אלאה’ (= וקרא אברהם שם המקום ההוא ה’ יתגלה אשר יאמר תמיד בהר”ה זה). התרגום מקיף את הפסוק כולו.

12. המלים המיתרגמות מהן, כאמור, מלים רגילות ומהן פחות רגילות. ניטול לדוגמה כמה מן המלים המתבארות בבראשית פרק כד: ‘בכל (פס’ א’) – בקלסי’. בדרך כלל כל מופיעה בצורת הנסמך והיא מיתרגמת בשרח שבע”פ וביאור שלנו במלה זמיע²⁷ (זהו הגלגול המקומי של הצורה הספרותית ג’מיע) אך כאן מופיעה בעברית צורת הנפרד. על-כן ראה המחבר להביא את הנוסח בקלסי (בקו”ף!) – בָּכָל; וכך נוהגות מסורות השרח שבע”פ: בכל סי – b-käll-si (זהו הגלגול המקומי של בָּל שִׁיא).

‘בדה (פס’ טז) – קלתהא’. קלא (qalla או ðalla בהגיה של מקנאס) היא המלה הרווחת בכל מרוקו לציון ‘בד’, סביר להניח, שרר”ב חשש, שהמלה העברית אינה ידועה לכל בעלי השרח.

‘ימים או עשור [אחר תלך] (פס’ נה) – עאם אווי עשר סהור בעדאליך תמסי’. כלומר, ‘שנה או עשרה חדשים אחר תלך’. נראה שהחשש מפני תרגום מילולי ‘אייאם או עשור’ הוא שקבע את בחירתה של מלה זו להיכלל בביאור.²⁸

‘מניקתה (פס’ נט) – רבאייתהא’ – כלומר אומנתה, מגדלתה כמו שתרגם אונקלוס. מן הסתם בא ביאורו לדחוק תרגום מילולי כגון ‘רצאעתהא’ (radda’t-ha) או ‘מרצעתהא’ (mrddā’t-ha)²⁹ – המניקה שלה, כפשוטו.

‘אחותינו [את היי לאלפי רבבה] (פס’ ס’) – יא כתנא אנתי תכון לאולוף ורבוואת’. יש כאן כמה שינויים מן התרגום המילולי, מוספת מלת הפנייה ‘יא’; הִי תורגמה ‘תכון’ – כלומר ‘תהיי’ ולא פון (או פונִי) בציווי, ‘לאלפי רבבה’ נתבאר ‘לאלפים ולרבבות’; אף כאן ניכרת ההתרחקות מן התרגום המילולי.

26. ראה עמ’ 32 בספר הנזכר בהערה 16 לעיל.

27. התיבה הגויה כיום zmi^c.

28. יצוין שגם במסורת השרח שבע”פ בתאפילאלת מתורגם ‘עאם או עסר סהור מנורא דאלאך תמסי’.

29. הצורה השנייה היא המשמשת, למשל, בשרח של תאפילאלת.

'לשוח (פס' סג) – ליצלי' – כלומר 'להתפלל' ולא 'ליתמשא' – 'להלך, לטייל'.³⁰
'ותפול (פס' סד) – ונזלת' – כלומר 'יירדה מעל הגמל' ולא 'נפלה'.³¹

13. תרגום או פירוש. בקווים רבים נבדלו התרגומים מן הפירושים ולא כאן המקום לעסוק בהבדלים אלו. אחד ההבדלים הבולטים, המתבקש לענייננו, הוא בזה שהמתרגם בורר לו, על-פי הרוב, דרך פירוש אחת ורק לעתים הוא משלב שני ביאורים זה בזה או מרכיב אותם זה על-גבי זה. מה שאין כן הפקשן. הלה יכול להציע שנים או שלושה פירושים זה ליד זה. פעמים שהוא מעדיף אחד על רעהו ופעמים שהוא מציע לקורא את שניהם, והבוחר יבחר. בלשון-לימודים (= ל"ל) מעדיף ר"ב בדרך-כלל את דרכו של המתרגם, ורק לעתים הוא הולך בדרך הפרשן. כך למשל 'יהי מאורות (בר' א, יד) – יכון לקנאדיל או דוייאת' כלומר 'יהיה גרות או אורות'; 'אמש (שם לא, כט) פליל וי"ל אמיש' כלומר 'בלילה ויראה לי אמש', ('אמיש' משמשת בערבית של מרוקו דרך קבע במשמע 'אתמול בלילה'). 'אנכי אחטנה (שם שט לט) – אנא נכסרהא וי"ל אנא נכסיהא' והוסיף בו במקום: 'וכן קורים בני אדם להפסד כטיא'. הוא מציע שני ביאורים זהים, שכן כסר (xsδr) ו-כטא (xta) עניינם אחד: 'הפסיד'. אפשר שהעדיף את כטא על כסר כמו הרבה ממסורות השרת, לפי שפועל זה שונה-גיזרון הוא לעברי חטא (ולא כאן המקום להאריך בזה).

14. בין תרגום מילולי לתרגום חופשי. השרת, שהילך בעליפה במרוקו, הוא בעיקרו של הדבר תרגום מילולי,³² אך פה ופה עולים בו תרגומים של מלים ושל ביטויים שאינם מילוליים. דברים אלה אמורים במידה פחותה על ל"ל לרר"ב; ניכרת בו המגמה לתרגום חופשי הרבה יותר מאשר במסורת השרת. הדבר ניכר לא רק במלים בודדות כגון 'שיח השדה (בראשית ב, ה) – סזאר לכלא', כלומר 'עצי המדבר' ולא מילולית 'סזרת לפדאן' (כמקובל בהרבה ממסורות השרת שבע"פ).³³ ויסקד (שם ז, טז) – ודראג' כלומר 'וסוכך, והגן, ושמר' ולא 'וסד' (u-sədd, 'וסכר' (u-skədd) כלומר, 'קגר' כפשוטו; 'ויקדא שם אברם (שם יג, ד) – וצלאת תמא'. היינו 'והתפלל שם' ולא 'ובררח' או 'ונאדא' – דהיינו, אין לפנינו 'קרא' כפשוטו. 'מה עשית' (שם ד, י, וכך כ, ט) – 'אס האדא עמלת' כלומר, 'מה זאת עשית' לניסוח השאלה כתמיהה (כמו רס"ג).³⁴ ואין צריך לומר שהדבר משתקף גם בביטויים של הרחקת ההגשמה כגון 'חתת אלהים (שם לה, ה) – היבא מן ענד אלאה' – היינו, 'פחד מאת ה'.'³⁵ ורבים כיוצא בזה.

תוספות ביאור ותיקונים

15. לשון לימודים הוא בעיקרו, כאמור, תרגום קצר. אך משולבות בו פה ופה הערות קצרות כולן כתובות עברית (נסקור כאן את ההערות לבראשית א-כו).

30. בתאפילאלת מהלכות שתי צורות: יתחדת (ithddat) מלשון שיחה כלומר, לשוח, להתפלל, או במפורש יצלי כמו רר"ב בלשון לימודים (כבתרגום אונקלוס).
31. גם בתאפילאלת לא תרגמו מילולית, אלא ותמיילת (u-t-miylat) – 'ונסתה' (כמו אונקלוס).
32. וראה פירוש הדברים במאמרי הנזכר לעיל, בהערה 4.
33. כמו במסורות תאפילאלת למשל.
34. והשוה לשון המקור העברי בבר' ג, יג.
35. גם כאן בעקבי תרגום אונקלוס.

16. יש מהן תוספות מבארות לתרגום, כגון:
(א) 'הנפילים' (ו, ד) – אלעאליין, אחרי התרגום, ר'א ר"ב להוסיף בסוגריים: 'פי' (= פירוש) בני אדם הגבוהים בקומה.³⁶
(ב) 'ועתה לא יבצר מהם' (וגר') (יא, ו) יש לפ' (= לפרש) בניחותא, כיון שהם בעצה א' (= אחת) כל מה שחשבו לעשות יעשו ולכן הבה נרדה'. נראה לי שר"ב בא להוציא מפירוש רש"י בד"ה 'לא יבצר מהם וגו' שפירש 'בתמיה'.
(ג) 'כי כלה משקה' (יג, י) – (י"ל שהוא חסר ובאורו כי כלה משקה האדם השדות ממנה, ומשקה פועל יוצא),³⁷ רר"ב בא לפרש שכיכר הירדן, האדם משקה ממנה את השדות, והמקרא חסר, כאילו נכתב 'כי כלה האדם משקה וכו'.
(ד) 'שורך נעל' (יד, כג) – סיר סבאט', אחרי שתרגם את הביטוי כפשוטו – על-ידי הצירוף 'סיר סבאט', המשמש בלשון הדיבור – הוסיף בסוגריים את ההערה: 'נראה בעיני שנק' (= שנקראה) שורך שע' (= שעיקרה או שעניינה) נשרכת במנעל ונאחזת ברגל'.
(ה) 'עגלה משולשת' (טו, ט) – תלאתא דלעגול וכן כולם, תרגם 'עגלה משולשת', שלש עגלות,³⁸ והוסיף שכך יש להבין גם 'עז משולשת ואיל משולש' שבהמשך הפסוק.
(ו) 'אל ענייך' (טז, יא) – (כמו 'וענית ואמרת') אילא עיטתך, תרגם 'אל ענייך' – אל צעקתך (–תפילתך, בעקבות אונקלוס) והסמיך את הפסוק על דב' כו, ה.³⁹
(ז) 'אשורים וכו' (כה, ג) – העיר בקיצור 'כך שמם', כלומר, קבע, ש'אשורים ולטושים ולאומים' הם שמות פרטיים.⁴⁰
17. לעתים התוספות מכוונות לדחות פירוש ראשון שהוא הציע. כך למשל:
(א) 'ויקרא שם' (כא, לג) – וצלא תמא, ויותר נכון ובראח תמא'. הביא תחילה תרגום כאונקלוס: 'והתפלל שם', אך הוא מעדיף על פניו את התרגום המילולי 'ויקרא שם בקול' כלומר 'והכריז שם' (השווה רס"ג על אתר).
(ב) 'יושב אהלים' (שם כה, כז) – גאליש פלכבייאן וי"ל (= ויראה לי) פצלאוואת'; תרגם תחילה מילולית 'יושב באהלים' אך העדיף 'פצלאוואת' ('בבתי הכנסת'; ונראה שהמלה 'פצלאוואת' משמשת כאן במשמע השני הרווח בערבית של יהודי מרוקו (ושל יהודי גלויות אחרות) – 'בתי ספר ובתי אולפנה', כאן העדיף רר"ב דווקא את המדרש (בעקבי אונקלוס).
(ג) 'כי ציד בפיו' (כה, כח) – אין ציידתו בפמו וי"ל (= ויראה לי) אין מן ציידתו כאן יאכל', תרגם תחילה תרגום כמעט מלה במלה 'כי צידו בפיו'⁴¹ ואחר כך העדיף תרגום חופשי: 'כי מצידו היה אוכל', כתרגום אונקלוס.

36. אפשר שבדיאלקט של מקנאם במאה ה-18 התרגום עאלי – 'גבוה', היה בו מן התמיהה. שכן עאלי (Cali) 'גבוה' משמש כיום, בעיקר, לציון חפץ דומם כגון בניין; האדם הגבוה מכונה טויל (tawil > twil).

37. כל ההערה מובאת בכתב-היד בסוגריים.

38. בעצם זוהי לשון זכר – 'שלושה עגלים'.

39. אונקלוס תרגם שם: ותתיב ותימד.

40. נגד אונקלוס (!) אך כדעתו של רס"ג.

41. בפיו של יצחק?

- (ד) 'כיום' (שם, לג) כיף האד נהאר וי"ל פהאד נהאר', כלומר 'כיום הזה, ויראה לי ביום הזה', העדיף לפרש את המלה כיום כתיאור זמן ולא כאונקלוס ורש"י.⁴²
18. במקומות אחדים התוספת היא בדרך הברירה, רר"ב מציע שני תרגומים והבוחר יבחר: (א) 'יהי מאורות (א, יד) – יכון לקנאדיל או דויאא'.⁴³ (ב) 'וישב אותם (טו, יא) וכססהום או דחאהום' מציע שתי מלים שעניינן 'גְרָשָׁם'.
- (ג) 'הגמאני'⁴⁴ (כד, יז) – זגמני או שקיני', כלומר 'הלגימני או השקיני', רר"ב מקיים בדרך הברירה את פירוש רש"י מכאן ותרגום אונקלוס ורס"ג מכאן.
- (ד) 'ומגדנות (שם, נג) – ותכאבאר או ולפואכי' כלומר 'ומתנות או ופרות' על דרך תרגום אונקלוס מכאן ורס"ג ורש"י מכאן.
19. לעתים רחוקות ניכרים בלשון לימודים, בכתב היד שלפנינו, סימנים ברורים של תרגומים שנידחו כליל ותוקנו. בפרקים הנזכרים מצויות שתי דוגמאות ברורות:
- (א) 'חשיכה [גדולה נפלת עלי] (טו, יב) – ודלמא כתירא (נזלת) נאזלא'⁴⁴ עליה. תחילה תרגם את 'נוֹפֶלֶת' – מַלְת 'ירדה' בזמן 'עבר' וחזר – ותיקן – לתרגם: נאזלא – 'יורדת' בבינוני. שלא כתרגום אונקלוס ורס"ג שהעדיפו צורת עבר (נִפְלְתָ / קד וקעת).⁴⁴
- (ב) 'ותקרא שם ה' הדבר אליה וכו' (טז, יג) – וס' וצלאת בשם אלאה' די תכלם אילהא וכו', נראה שביקש לתרגם תחילה את המלה 'ותקרא' = וסמאת – 'קראה שם', לפיכך התחיל לכתוב וס' (כרס"ג, וכך מקובל בשרח המהלך בע"פ במקומות שונים במרוקו), אך חזר ותיקן לתרגם 'ותקרא' – 'וצלאת' = 'והתפללה בשם ה' אשר דיבר אליה וכו' – כאונקלוס.
20. דומה אני שהתוספות הנזכרות (בסעיפים 15–18 לעיל) יש בהן ללמד דבר חשוב. כתיבתן, בעברית דווקא, מלמדת שהחיבור נועד ליודעי עברית, והללו היו רק הלמדנים המובהקים ובכלל זה הטובים שבמלמדי הדרדקי. כל מקום שהיה חשש שהשרח המהלך אינו ידוע, או שהתרגום המילולי אינו יאה, או ששימשו בו פירושים אחדים, ביקש רר"ב לקבוע עמדה ברורה.

בין לשון לימודים לשרח שבעל-פה

21. סבור אני שמן העניין להשוות את הביאור, שצמח במקנאס, למסורת השרח שהילכה עד הדור האחרון בקהילה זו. אך דא עקא, לעת הזאת מזומן לנו ממנה רק חומר מועט, הלוא הוא החומר שהוקלט ונמצא למשמרת בארכיון מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל באוניברסיטה העברית.⁴⁵ מספר בראשית כולו מצויים בידינו הקטעים הבאים:

42. רס"ג לא תרגם כלל את המלה 'כיום'.
43. ראה לעיל סעיף 13.
44. כך כתובה המלה בכתב-היד.
44. התיבה מַלְת נמחקה ונכתבה על גביה התיבה נאזלא.
44. בשרח המהלך בתאפילאלת ובמקומות אחרים רווחת הצורה טאייחא (tayba) – 'נוֹפֶלֶת'.
45. ראה ק' פלמן (עורכת), ארכיון מפעל מסורות הלשון, קטלוג התייעוד המוקלט, עדה ולשון, ג, ירושלים תשל"ח, עמ' 99–100.

ח, ד-ז (מפי רבי משה אוחנה).

כת, י-יח (מפי רבי יוסף משאש זצ"ל).

מו, כח-ג, יד (מפי הרב יחייא נחמני).

22. אף שהיקף הטקסטים הנ"ל הוא ממועט, ניתן ללמוד ממנו הרבה. אפשר לראות שהשרח המהלך והביאור של לשון-לימודים מקיימים נוסח קרוב; נוכל לראות, בבירור, שההבדלים ביניהם אינם מרובים. די בהדגמה של כמה פרטים ממסורת השרח שבע"פ מפיו של הרב נחמני, שממנו יש בידינו חומר רב ביחס (כמעט כל פרשת ויחי) כנגד הדוגמאות המקבילות מלשון לימודים. והרי פירוט הדברים:

(א) מח, ז: 'מתה עלי רחל... כברת ארץ'; לשון לימודים: מאתית עלייא רחל... כיף מצאפת לארד. נחמני⁴⁶: מאתית עלייא רחל... כיף מצאפת לארד.

(ב) מח, ט: 'פְּנֵה'; ל"ל ונחמני: הנא.

(ג) מח, יא: 'פְּלִלְתִּי'; ל"ל ונחמני: כממת.⁴⁷

(ד) מח, יד: 'שְׁפָלִי'; ל"ל: כאלִיף (החליף), נחמני: פייס kiys ('החכים').

(ה) מח, טו: 'הרועה אותי מעודי'; ל"ל: די קאמני מן סגרי ('אשר זן אותי מקטנות') נחמני: די קאמני מן סגארי.⁴⁸

(ו) מח, טז: 'ויקרא'; ל"ל: ויתסמא, נחמני: ויסמא (w-issmma).

(ז) שם שם: 'ידיגו לרב בקרב הארץ'; ל"ל: וכיף חוואת לבחאר יכתארו (= 'וכדגי הים ירבו'). נחמני: וכיף לחוואת יכתארו (= 'וכדגים ירבו').

(ח) מח, יט: 'יהיה מלא-הגוים'; ל"ל: יכון סנעתו פלומאם (= 'יהיה טבעו בגוים, יתפרסם') נחמני: יכון יעמר לומאם (= 'יהיה ממלא את הגוים').

(ט) מח, כב - 'שכם אחד על (אחיד)'; ל"ל: קרעא אוחדא שאייטא - 'חלק אחד עודף'. נחמני: קרעא אוחדא צאידיה - 'חלק אחד עודף'.

23. אי אפשר להכחיש את הקורבה המכרעת בין שני הנוסחים.⁴⁹ ואין אני מתכוון לזהות

46. החומר של הרב נחמני מצוי עמנו בהקלטה. כדי לפשט את הדברים הבאתי לפי כללי הכתיב המשמשים בלשון לימודים, שהם אופייניים לכתיבה הרבנית במקנאס.

47. הרב נחמני הגה xammamit, ובדין שייכתב 'כממית' ביו"ד (כתיב שמצאנוהו בצורות אחרות בל"ל), אך גם בצורות אלו מקובל הכתיב החסר אצל כל חכמי המערב.

48. אף שהעיצור השורק הוא נחצי, נוהגים רבים מחכמי המערב לכתבו בסמ"ך: סגרי/ סגארי ולא דוקא בצד"י: צגרי/ צגארי (ראה התעתיק של צורות אלו בסעיף 23 להלן).

49. מהקטע של בראשית ח, ד-ז, שנמסר בידי הרב משה אוחנה, יש בידינו בלשון לימודים רק פרט אחד, והם נבדלו בו - ח, ד: 'אררט', ל"ל מתרגם: לקרודא (ומעין זה במסורת תאפילאלת לקרוד), הרב אוחנה השאיר את התיבה ללא תרגום: אדרט. מהקטע לבראשית כח י-יח שנמסר בידי הרב יוסף משאש יש בלשון לימודים מספר פרטים:

פס' יא: 'ויפגע' (במקום) - ל"ל: וטלאקא, וכן הרב משאש, ומעין זה בתאפילאלת: ותלאקא u-tkaka, כאן ז ולא ז והקריף הגויה בתאפילאלת לעולם k).

פס' יד: 'ופרצת ימה' - ל"ל: ותקווא פלגארב; הרב משאש: ותזרע לגארב, בתאפילאלת כמעט כמו בל"ל: ותקווא ללגרב.

בתרגומים פשוטים כמו בקטע א', 'מתה עלי' – מאתית עלייא', שהרי כאן כל אדם המתרגם בעצמו לערבית של מקנאס (ושל מרוקו בכלל)⁵⁰ יכול להגיע לתרגום זהה לזה. הדבר המכריע הוא שהקורבה ניכרת באותם מקומות שנשתקפה בהם מסורת פרשנית, ואינם תרגום מילולי, שכל אדם יכול להגיע אליו בעצמו, ואלה מרובים הם בתשע הדוגמות שנתפרטו לעיל.

הבדלים של ממש יש רק בתרגום הצורה 'שָׁפֶל' (דוגמה ד), כאן כאלִיף ('החליף') וכן כִּיִּס ('החכים', כמו אונקלוס); או בדוגמה ח: יִכּוֹן סנעתו של ל"ל כנגד יִכּוֹן יעמר של נחמני – הראשון הוא תרגום חופשי והשני – תרגום מילולי.

יתר ההבדלים הם מזעריים. כגון דוגמה ה – סגרי אצל ל"ל כנגד סגארי אצל נחמני – אלו הן שתי צורות של אותה תיבה. יש הוגים sǧr-i ויש הוגים sǧar-i (הצורה האחרונה אופיינית יותר לניב מקנאס בדורותינו.⁵¹ או בדוגמה ו ויתסמא כנגד ויסמא – שתי הצורות מקוימות בלשון, יש אומרים w-itsmma ויש אומרים w-issmma (בהידמות ה־ל-s), ויש דוברים ששתי הצורות משמשות בפה. גם ההבדל בדוגמה ח אינו ממש, הצורה שאִיִּטָּא / צאיִדָּא – 'עודפת', הגויה sayṭa או sayḏa (הדרך השנייה היא שרווחה יותר במקנאס של דורותינו, ההגייה הראשונה ידועה לי מחוץ למקנאס).⁵²

24. לאמיתו של הדבר, מידת הזהות המתגלה בין לשון לימודים למסורת שבע"פ מתגלה גם בין שתיהן ובין מסורות אחרות של מרוקו במידה פחותה כלשהו. אך דבר זה מחייב הרחבה ומקומו במסגרת אחרת.⁵³ ואין אני מזכיר אותו, אלא כדי לרמוז לעניין אחד: אין אני חושב שמידת הזהות בין השרח של נחמני ובין לשון לימודים מצביעה בהכרח על תלותו של המאוחר (אמצע המאה העשרים)⁵⁴ במוקדם (שנת 1800 בקירוב⁵⁵). יש יסוד להניח ששניהם, כמסורות אחרות מחוץ למקנאס, ינקו ממסורת אחת, אלא שלמדן מופלג כר"ב חידש את השאיבה ממקורות פרשניים אחרים, כדי לשוות לתרגומו יתר חופש ולשחררו קמעה מכבלי התרגום המילולי.⁵⁶ (אך גם עניין זה מחייב הרחבה ועוד ידובר על כך במקום אחר.)

פס' יז: 'בית אלהים' – ל"ל: מודאע נאווז אלאה'; אך הרב משאש ומסורת תאפילאלת תרגמו תרגום מילולי: דאר אלאה.

50. במקנאס יש חותם מקומי בצורה זו: ברוב הניבים הפועל הגוי matt (ה־י של השורש וה־י של הנסתרת ב'עבר' מתלכדות לעיצור מוכפל) או matāt תנועה חסופה מרכזית חוצצת בין שני התווין; אך במקנאס יש תנועה מלאה i החוצצת ביניהן: matit.

51. ראה לעיל, הע' 48.

52. היא נוהגת למשל במחוז תאפילאלת.

53. ראה, לפי שעה, המאמר שנוכר לעיל בהע' 4, וראה הדוגמות שנרמזו לעיל בהערות 28, 31, 49 ועוד.

54. ההקלטות של הרב נחמני נעשו בשנת 1958 (ראה שם [לעיל, הע' 45].

55. רר"ב נפטר, כאמור, בשנת 1821. מרבית שנות חייו היו לפני 1800 (ראה סעיף 4 לעיל).

56. הדבר נתפרט בסעיפים שונים לעיל.

חשיבותו של החיבור

25. החיבור שלפנינו כשרח למסורותיו אינו פירוש מקורי. על פי הרוב יש כאן יציקה של מסורות פרשניות אחרות קדומות לתוך הערבית המקומית. עיקר השאיבה היא מתרגום אונקלוס ומתרגום רס"ג,⁵⁷ במידה פחותה שאב בעל לשון לימודים גם מרש"י, ומפרשנים אחרים.⁵⁸ דבר זה ניתן היה לעמוד עליו במקומות שונים בסקירתנו לעיל, ואף עולה בבירור מההערות לביאור המופיעות להלן אחר הטקסט לפרשת בראשית.

26. בכל זאת אף שאין לפנינו חיבור מקורי, יש לו לחיבור זה, כמו לכל מסורות השרת, חשיבות לא מועטה, הבאה לידי ביטוי בתחומים שונים. נזכיר כאן את הבולטים שבהם: (א) לשון לימודים הוא מקור חשוב להכרת תולדות החינוך היהודי במערב בכל רמות החינוך וההוראה. תלמיד חכם גדול כרבי רפאל בירדוגו, הנחשב אחד מעמודי התווך של רבנות מרוקו בכלל וקהילות המערב הפנימי (מקנאס, פאס וצפרי) בפרט במאות השנים האחרונות, אינו עוסק רק בספרות התלמודית וספחיה. רואים כאן שהעיסוק במקרא על כל ספריו, היה אבן פינה בחינוך הרבני עד לדורות האחרונים.⁵⁹ ומן השכבה הזאת לשכבות העממיות, כתיבתו של הפירוש בערבית עדות היא שהוא נועד לשכבות רחבות יותר. מי שיבוא לכתוב את תולדות החינוך היהודי במרוקו, לא יוכל שלא לתת דעתו על חיבור זה ועל דומיו.

(ב) קיומו של החיבור שלפנינו נותן ממד של עומק, לפחות של מאתים שנה, לשרחים המהלכים (או מוטב שהילכו) בין יוצאי מרוקו כדור האחרון. הרבה מן התופעות המהלכות כיום במסורות השרת כבר היו מגובשות כדורו של רר"ב, כנראה, כבר במוצאי המאה ה-18.

(ג) והעיקר בעיניי, חשיבותו של החיבור הוא בלשון. לפנינו טקסט מקיף בערבית של יהודי מרוקו, בניב של מקנאס, וניתן להעמיד ממנו גלוסר גדול ואף דקדוק כמעט מלא. ואף זאת, מאחר שהניב של יהודי מקנאס של דורנו עודנו חי (!), לשון לימודים הוא תעודה חשובה להעמדה משווה של הניב פְּרַנַח של כמאתיים שנה. כמובן, לא כל המערכת הדקדוקית ניתנת לתיאור על-פי כתב יד שאינו מנוקד. מערכת התנועות ומערכת העיצורים אינן יכולות לעמוד לדיקון אלא בטקסט שנתוניו הפונטיים מלאים. אך גם במצב הנוכחי מה שניתן ללמוד, אף במישור הפונטי-הפונולוגי, אינו ממועט. בשלב זה, במסגרת של מבוא מצומצם. ויתרתי על סקירה מלאה של הלשון בלשון לימודים. הסתפקתי, לפי שעה, בהערות הרבות הפוזרות במאמר.⁶⁰ לפיכך, לפחות במקום זה, ובמה שנוגע לאוצר המלים, ראיתי לתרגם לעברית את כל הטקסט הכתוב ערבית במסגרת ‘ההערות לביאור’ הבאות מתחת לטקסט.

57. דבר זה נתפרט בהרחבה במאמרי הנרמז לעיל בהע' 4.

58. ראה שם (לעיל, הע' 4).

59. יש לדייק ולומר שהחיבור לשון לימודים לרר"ב כולל, כאמור לעיל (בסעיף 9), רק עשרים מתוך כ"ד הספרים. אך מפי חכמים בני מקנאס למדתי שחכמיה הרבו לעסוק במקרא כולו. בהוראה לציבור הרחב הסתפקו בחלק נכבד ממנו.

60. לשונו של החיבור תידון במאמר נפרד.

ב. המקסמט*

פרשת בראשית

בראשית [פרק א] (ב) **תהו ובהו** – כאלייא ופארגא; **ורוח אלהים** – וריח מן ענד אלאה;
מרחפת – תהב; (ו) **יהי רקיע** – יכון תצפיה; (ט) **יקוו** – ינזמעו; (י) **ולמקוה** – ולמזמאע;
(יא) תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע – תנבית לאראד רביע עשוב יוליד זריעא; (יד)
יהי מאורות – יכון לקנאדיל או דוייאת; (כ) **ישרצו המים** – ידבו למא; **נפש חיה** – נפש
עאייסא; (כא) **עוף כנף** – טאייאר מול זאנאח; (כב) **את המים בימים** – אלמא די פלכחור;
(כה) ויעש אלהים את חית הארץ – וכלאק אלאה;¹ (כו) **בצלמנו כדמותינו** – בצורתנא
 כיף סביהתנא; **וירדו** – וויחכמו; (כט) **זורע זרע** – זארע זריעא.

- * בכתב היד אין מסומנים לא מספרי הפרקים ולא מספרי הפסוקים; הוספתי אותם אני. מספרי הפרקים בסוגריים מרובעים, והפסוקים בסוגריים מעוגלים. גם הקו המפריד בין הדיבור המתחיל (= ד"ה) העברי לתרגום הוא תוספת שלי; סימן הפיסוק העיקרי המשמש בכתב היד הוא פסיק בתוך השורה – בין ד"ה אחד לד"ה עוקב, המרתי אותו בנקודה ופסיק, בסוף הפרק בנקודה. במקומות לא מעטים הדיבור המתחיל כולל רק חלק מן המלים המתורגמות (הדבר רווח הרבה יותר בטקסט שאחרי פרשת בראשית); במקומות אחדים השלימה אותו יד אחרת על גבי השורה או בשוליים ובמקומות אחדים השלמתי בעצמי והערתי על-כך.
- 1. תרגם רק את שתי המלים הראשונות.

פרק א, ב: כאלייא ופארגא – חרבה וריקה (כאונקלוס); **ורוח מן ענד אלאה** – ורוח מאצל (= מלפני) ה'. כאונקלוס; **תהב** – תנשב כרס"ג, ומעין זה אונקלוס; **מושבא**; ו: **יכון תצפיה** – יהי ריקוע (صفح رقص); ט: **ינזמעו** – יקוו, יאספו; רס"ג: **יגתמע** – אפתעל של جمع בצורת היחיד כדון הדקדוק הקלאסי, הביאור כאן הולך על-פי הפסוק העברי, ומשמש בו (א)נפעל של הערבית המקומית במרוקו; י: **ולמזמאע** – ולמקוה, ולמאגר; יא: **תנבית לאראד רביע עשוב יוליד זריעא** – תצמיח הארץ עשב, עשב יוליד זרע; יד: **יכון לקנאדיל או דוייאת** – יהי גרות (מנורות) או אורות (מאורות), זה אחד מהמקומות שהמחבר מציע שני פירושים (ראה לעיל, סעיף 13). יושם נא לב לתרגום המילולי של הפועל 'יהי' – **יכון**, ולא יכונו כנוהג בלשון הדיבור; כ: **ידבו** – ישרצו, ירמשו; **נפש עאייסא** – נפש חיה (חיה נתפרשה צורת בינוני והביטוי נתפרש, כמובן, שם ותוארו (ולא צירוף סמיכות) כמו אונקלוס ורס"ג וראה גם רש"י: **נפש שיהא בה חיות**; כא: **טאייאר מול זאנאח** – עוף בעל כנף. השווה רס"ג: 'טאיר ד'ז גנאח', אלא שבביאור משמשת 'מול' של הערבית המקומית; כב: **אלמא די פלכחור** – המים אשר בימים – תוספת די (ddi) ללמד ש'בימים' שלפנינו לוואי היא. (השווה רס"ג: 'אלמא אלדי פי אלכחאר'); כה: **וכלאק אלאה** – וברא ה'. (יש ניבים במרוקו המבחינים בין xləq – 'קָרָא' ל-xlaq – 'נברא' ויש ניבים ש-xlaq משמשת לשניהם); כו: **בצורתנא כיף סביהתנא** – בצורתנו כדמותנו, ויש קרבה ברורה ללשון רס"ג: 'בצורתנא כשבהנא' אלא שהוא הוסיף 'מסלטא' – 'לשלוט', ושינה במשהו את המשך הפסוק, 'יירדו' מתורגמת אצלו ללא ו'ו החיבור (עין נוה שלום על אתר); וויחכמו – וישלטו; כט: **זארע זריעא** – זורע זרע (לעיל, פסוק יא, 'מזריע זרע'

[פרק ב] (א) ויכלו – ונכמלו; (ה) שיח השדה – סזאר² לכלא; (ו) [איד יעלה – וסחאב טלע]³; (ח) מקדם – מן זהא אסארק.⁴ (ט) ועץ הדעת טוב ורע – עריף למליח ולקביח.⁵ (י) לארבעה ראשים – לארבע רוש לוידאן; (יב) הבדולח ואבן השוהם – דייאמנט וחזאר לבלאר; (יד) קדמת אשור – לסארק די אשור; (טו) וינחהו – וסכנו; (כא) תרדמה – אסיכא; מצלעותיו – מן דלועו. [פרק ג] (א) אף כי אמר אלהים⁶ – וואס חתא אין קאל; (ה) כאלהים – כיף למלאייכא;

2. הסמ"ך של סזאר נראית כתם עגול (מן הסתם בשל נזילת דיו).
3. ארבע המלים הן תוספת גליון בדיו אחרת.
4. 'אסארק', כתב תחילה סרק ומחק ואחר-כך חזר וכתב אסארק (> as-sarq).
5. תרגם רק את שלוש המלים האחרונות של הדיבור המתחיל.
6. המלה האחרונה בדיבור המתחיל לא תורגמה.

נתפרש 'מוליד זרע'; הצורה 'זריעא' אפשר קרואה z-zric'a ביידוע ואפשר zri'a ללא יידוע, המסורות שבע"פ חלוקות לעתים בעניין זה).
פרק ב, א: ונכלמו – ונגמרו. זה השורש המשמש אצל רס"ג: כמלת (בבנין אחר וביחיד נקבה כדרך הדקדוק הקלאסי): ה: סזאר לכלא – עצי המדבר, אונקלוס תרגם: 'אילני חקלא', דרך הביאור כנרכו של רס"ג: 'שגר אלצחרא', אלא ש'צחרא' אינה יאה לערבית המוגרבית, שכן היא משמשת שם-פרטי של המדבר הידוע בדרום הארץ ההיא ובאפריקה כולה; ו: **וסחאב טלע** – וענן עלה כמו אונקלוס: 'ועננא הנה סליק' אבל רס"ג שינה: 'ולא בכ'אר כאן יצעד' – 'ולא קיטור היה עולה' כלומר, 'ולא היה עולה (כל) קיטור' – משך את השלילה מן הפסוק הקודם (ראה ראב"ע ונוה שלום על אתר); ח: מן זהא אסארק – מצד המזרח, וכן הובנה 'קדם' בכל מקום בכל השרחים במרוקו וראה רס"ג על-אתר שלא כאונקלוס, שבמקום זה, לפחות, הבין לשון קדימית בזמן (ראה נוה שלום על אתר); ט: עריף למליח ולקביח – ידיעת הטוב והרע; י: **לארבע רוש לוידאן** – לארבעה ראשי הנהרות כאונקלוס; יב: **דיאמנט לחזאר לבלאר** – יהלום ואבני שוהם; יושם נא לב: 'אבן' תורגמה 'חזאר' – 'אבנים' ברכים כאונקלוס; יד: **לסארק די אשור** – למזרח של אשור; טו: **וסכנו** (קרא: u-sökkän-u) – ושיכן אותו, והושיבו (וראה אונקלוס ורס"ג); כא: **אסיכא** – שינה עמוקה, התיבה מידעת – as-sixa (השווה מ' בראש, לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 172, והע' 33 שם); מן דלועו – מצלעותיו.
פרק ג, א: וואס חתא אין קאל – האם אף כי אמר, נתפרש כמשפט שאלה; ה: **כיף למלאייכא**

(ח) **לרות היום** – לוקת גיוב אשמש; (יג) **השיאני** – גוואני; (יד) **גחונך** – כרסיך; (טו) **ישופך** [ראש ואתה תשופינו עקב]⁷ – ידגדיך **לראס ואנתי תלדנו לערקוב**; (טז) **עצבונך והרונך** – עדאביך ועדאב חבאלתיך; **תשוקתך** – סהותיך (יז) **בעצבונך תאכלנה** – בלעדאב תאכיל מנהא; (יח) **וקוץ ודרדך** – וסוך וורניז; (כ) **כל חי** – זמיע בנאדים לעאייס; (כג) **וישלחתה**⁸ – וטרדו; (כד) **הכרובים** – למלאייכא; להט החרב המתהפכת – להבת סיף תנקלב.

[פרק ד] (א) **קניתי איש את ה'** – קסבת⁹ ראול מן עאנד אלאה; (ד) **ומחלבהן** – ומן כייארהום; **וישע** [ה'] – ורדא אלאה; (ה) **ויפלו פניו** – וטאח נאוור [אוז]הו;¹⁰ (ו) **הלא אם תיטיב שאת** [ואם לא תיטיב לפתח חטאת רבץ]¹¹ – האוודא אידא תזיין עמאליך תנקבאל ואידא לאמן תזיין עמאליך אלכאב כטייתיך בארכא; **ואליך תשוקתו** [ואתה תמשל בו] – וליידיך סהותו ונתי חכים פיה; (י) **מה עשית** – אס האדא עמלת; (יא) **פצתה** – חלת; (יב) **נע ונד** – מטלוף ומזלי; (יג) **גדול עוני מנשוא** – וואס כביר דנובי מן

7. המובא בסוגריים הוא תוספת בגליון בדיו אחרת.
8. על הו"א הראשונה של **וישלחתה** נוסף עיגול קטן בדיו שחורה.
9. מישוה הוסיף קו על גבי הקר"ף של **קסבת** (כלום רצה להפנות את תשומת הלב לכתיב בקר"ף כנגד הכתיב בכ"ף בשורש זה עצמו, להלן פסוק כ: **וכאסבין לכסבנו**).
10. האותיות **אח** בתיבה **אחזהו** חסרות בשל קרע בכתב היד, אבל הן השלמה בטוחה.
11. המלים 'ואם לא תיטיב לפתח' הושלמו בגליון (נכתב שם 'תטיב' ללא יו"ד אחרי גר"ן), שתי התיבות 'חטאת רבץ' הן השלמה שלי.

– כמו המלאכים; קרוב לרס"ג (כאלמלאיכה) ומעין זה גם אונקלוס (כרברבין); ח: **לוקת גיוב אשמש** – לזמן ערוב השמש (וראה אונקלוס ורס"ג); יג: **גוואני** – פיתני; יד: **כרסיך** – כרסך, בטנך; טו: **ידגדיך לראס ואנתי תלדנו לערקוב** – ירוצץ אותך בראש ואתה תכישנו בעקב; טז: **עדאביך וכו'** – צערך וצער עיבורך ראה רס"י; סהותיך – תאותך; יז: **בלעדאב וכו'** – בצער תאכל ממנה; הכינוי הדבוק נתפס כמביע מושא עקיף (תאכלנה < תאכל ממנה – תאכל מנהא) כדי להתאימו ללשון המקום; יח: **וסוך וורניז** – וקוצים ודרדרים; כ: **זמיע בנאדים לעאייס** – כל אדם החי; כג: **וטרדו** – גרש אותו; כד: **למלאייכא** – המלאכים, כך תורגמה 'כרובים' כבר אצל רס"ג; להבת סיף תנקלב – להב החרב תהפך.

פרק ד, א: קסבת ראול מן כאנד אלאה – רכשתי איש מאצל ה' (והשווה אונקלוס ורס"ג); ד: **ומן כייארהום** – וממיטבם (השווה אונקלוס ורס"ג); ורדא אלאה – ורצה ה' (השוה ת"א ורס"ג); ה: **וטאח נאוור וכו'** – ונפל תואר (הדר) פניו – התבייש (השווה אונקלוס ורס"ג); ז: **האוודא וכו'** – הנה (הלוא) אם תיטיב מעשיך – תיפצה; ואם לא תיטיב מעשיך – לפתח, חטאתך רובצת; וליידיך – וליידיך (כלומר ואליך) תאוותו ואתה תמשול בו; י: **אס האדא עמלת** – מה זה עשית ניסח את השאלה כתמיהה (ראה רס"ג); יא: **חלת** – פתחה; יב: **מטלוף ומזלי** – תועה ומוגלה (וגוללה) (ראה אונקלוס; יג: **ואס כביר וכו'** האם גדול עוני מלהתכפר? – ניסח דבריו של

ליינגפאר; (טו) **לכך**¹² כל הרג קין – זמיע קאטיל קין יתעוקאב; **שבעתים יוקם** – לסבע זייאל יתנקאם קין; (טז) **קדמת עדן** – פסארק עדן; (כ) **אבי יושב אהל ומקנה** – אוול [ס]אכנין [פי]¹³ לכבייאן וכאסבין לכסב; (כא) **כנור ועוגב** – לכיתרא ורבאב; (כב) **לוטש כל חורש נחושת וברזל** – יסקיל זמיע סנאעת להנד ולחדיד; (כג) **כי איש הרגתי לפצעי וילד לחברתי** – וואס ראול קטלת בזרחתי וויסיר בתדמגתי; (כד) **שבעתים** – לסבע זייאל; (כו) **הוחל [לקרא]** – נבדא ליצלי.

[פרק ה] (א) **זה ספר (תולדות)**¹⁴ – האדא כתאב תוואליד; (כט) **ממעשינו [ומעצבון ידינו]**¹⁵ – מן סגלנא ומן סקא ידינא.

[פרק ו] (ג) **לא ידון רוחי [באדם]** – לאמן יתסאוור קאטרי פבנאדים; **בשגם הוא בשר – פסבית די הווא לחאם; והיו ימינו [מאה וכו']** – וויכונו אייאם מיזאלו מייא וכו'; (ד) **הנפלים – אלעאליין (פי)** בני אדם הגבוהים בקומה;¹⁶ **בני האלהים** – אולאד אלכבאר; **אנשי השם – מוואלין ליסים; (ו) וינחם – וסנדם; ויתעצב [אל לבו]** – ותגייאר פכאטרו; (ז) **נחמתי – סנדמת.**

12. התיבה לכן לא תורגמה.

13. הסמ"ך של **סאכנין** והתיבה פי בדברי הביאור חסרות בשל קרע בדף, אך השלמות בטוחות הן.

14. 'תולדות' היא השלמת גליון בכתיבה מכוערת ביד אחרת.

15. המלים 'ומעצבון ידינו' נוספו ע"י יד אחרת בין השיטין.

16. התוספת המבארת בעברית 'פי' (= פירוש) בני אדם וכו' מופיעה בסוגריים בכתב היד עצמו (ראה לעיל סעיף 16).

קין כמשפט שאלה; טו: **זמיע וכו'** – כל הורג קין ייענש; **לסבע זיאל וכו'** – לשבעה דורות ינקם קין, יושם נא לב שהמלה 'נקם' ניתרגמה פעמיים: תחילה – 'יתעוקאב' – 'ייענש', ועתה: 'יתנקאם' – 'נקם': (לתרגום זה השווה אונקלוס); טז: **פסארק עדן** – במזרח עדן; כ: **אוול וכו'** – ראשון השוכנים באהלים ובעלי הקנין. יושם נא לב שכאן נכתב השורש **קסב** בכ"ף: 'וכאסבין לכסב', אבל לעיל, בפסוק א' בפרקנו, כתוב 'קסבת' בקו"ף; כא: **לכיתרא ורבאב** – כנראה, כשם שהשם הראשון הוא מיועד כך גם השני **l-kitra u-r-bab**; כב: **יסקיל וכו'** – לוטש כל מלאכת פלדה וברזל. (במסורות אחרות של השרח 'נחושת' מתורגמת 'נחאס' (כמשמעה); ו'נחושה' – 'הנד' [= פלדה]); כג: **וואס וכו'** – האם איש הרגתי בפצעי ונער בחבורתי? המשפט מתנסח כמשפט תמיהה (השווה רס"ג). כד: **לסבע זייאל** – לשבעה דורות; כו: **נבדא ליצלי** – הותחל להתפלל (הוחל לשון התחיל ולא לשון חלל).

פרק ה, א: **האדא וכו'** – זה כתב (ספר) תולדות; כט: **מן סגלנא וכו'** – מעיסוקנו ומטורח (מיגיעת) ידינו.

פרק ו, ג: **לאמן יתסאוור וכו'** – לא יוועץ דעי באדם (= באשר לאדם?); פסבית וכו' – כסיבת (= מפני) שהיא בשר; **וויכונו וכו'** – ויהיו ימי קיצו מאה וכו'; ד: **אלעאליין** – הוא בעצמו פירש בעברית בני אדם הגבוהים בקומה; **אולאד לכבאר** – בני הגדולים; **מוואלין ליסים** – בעלי השם; ו: **וסנדם** – והתחרט; **ותגייאר פכאטרו** – והתעצב בדעתו (= בליבו); ז: **סנדמת** – התחרטתי.